

הקדמה: 40 שנה למהפכה באיראן

כל החלטות השלטון רוכזו בסמכות השאה, וזו הייתה אחת מחולשותיו. מוסד המנהיג העליון של הרפובליקה האסלאמית (רהבריי מעטים) מרכזו בידיו סמכויות נרחבות יותר מכל שליט אחר במדינה בעלת חוקה בעולם, וממשיך במידה רבה את מסורת השלטון המלוכני. עם זאת, אין מדובר בשלטון אישי, אלא בקואליציה של אליטות חדשות – אנשי הדת, משמרות המהפכה וטכנוקרטים, רובם יוצאי השכבות הנמוכות – שהחליפה אליטה של קציני צבא, בעלי הון, וטכנוקרטים בני המעמד הבינוני הגבוה. המשטר מקיים מערכת כפולה, דמוקרטית למראה אך אוטוריטרית בפועל, שבה כל מוסד נבחר כפוף לגוף ממונה בשליטת אנשי הדת. משטר זה, שחיסל את כל יריביו והוציא להורג אלפי אסירים פוליטיים, דכאני בהרבה לעומת משטרו הרודני של השאה. ועם זאת, הוא מאפשר פלורליזם ארגוני ורעיוני מוגבל, שלא התקיים בתקופת השאה, תוצר של הפיצולים ההיסטוריים במסד הדתי, המשקפים חילוקי דעות אידאולוגיים, מוסדיים ואישיים בקרב הקבוצות השליטות. מדיניותו הכלכלית של השאה התאפיינה בקפיטליזם בוטה, ואילו המשטר האסלאמי נקרע בין פופוליזם ששאף להיטיב עם בני השכבות הנמוכות ("מסתצעפין"), שהיו בסיס תמיכה מרכזי לשלטון, ובין דבקות בעקרונות קדושת הרכוש הפרטי, שבו החזיקו אנשי דת שמרניים. אילוצי המלחמה בעיראק וחשש ממעמד בינוני חזק יצרו מערכת כלכלית שבה המדינה שולטת על המגזרים הכלכליים המרכזיים. מעמד הסוחרים, שמילא תפקיד מרכזי בכל תנועות המחאה החברתית באיראן במאות התשע-עשרה והעשרים, והיה מקורב למסד הדתי, איבד ממשקלו הכלכלי והפך לגורם פוליטי שולי יחסית. הפהלוויים קידמו את מעמד הנשים בעיקר בתחומי החינוך והתעסוקה וגם, חלקית, בתחום המשפטי והחברתי, ואף על פי כן, נשים רבות יצאו נגד השאה – אם משום שפגע במסורת ואם משום שהרפורמות שהציע לא היו מכריעות דיין. המשטר האסלאמי הסיג לאחור את הנשים בתחומי המשפט והתעסוקה, אך למרות זאת הן עדיין משכילות יותר מאשר רוב ארצות ערב.

ב-11 בפברואר 2019, יום שובו של האיתאללה רחאללה ח'ומיני מגלותו, חגגה איראן את יום השנה ה-40 להצלחת המהפכה ששמה קץ למשטר המלוכה של מוחמד רזא פהלווי, ושהביאה להקמת הרפובליקה האסלאמית. זו הייתה אחת המהפכות האדירות במאה העשרים, ונקודת מפנה בהיסטוריה של המזרח התיכון כולו. לראשונה מאז המהפכה הצרפתית פרצה מהפכה שהחזון שלה לא כוון לעתיד, אלא הציג אידיאל של חזרה לעידן אוטופי, שהתקיים, כביכול, בעבר הרחוק. לראשונה בהיסטוריה תפסו אנשי דת את השלטון והקימו משטר תאוקרטי, שהתימר להציג חלופה לקפיטליזם ולסוציאליזם. עם זאת, הניסיון לבסס מדינה מודרנית הנשענת אך ורק על חוקי האסלאם התברר כקשה יותר מכפי שציפו ההוגים השיעים.

המהפכה סחפה כמעט את כל שכבות העם באיראן, למעט האליטה של בעלי ההון, קציני הצבא והמיעוטים הבהאים והיהודים. פעולות המרי והמחאה נמשכו כ-14 חודשים, ואחוזו המשתתפים בהן מכלל האוכלוסייה – יותר משישה מיליון מפגינים מתוך 36 מיליון בחודש הקדוש מוחרם (דצמבר 1978) – היה הגדול מכל אחוז שנרשם בכל מהפכה מודרנית אחרת. כמו כן, בעקבות כל מהפכות העבר עלו תנועות נגד, שפעלו להשבת המשטר הישן, דבר שהוביל לפריצתן של מלחמות אזרחים קשות, אך באיראן קרס המשטר הישן ללא כל ניסיון להשיבו. ההתנגדות המשמעותית היחידה למשטר החדש באה מחוגי שמאל רדיקליים, שחשו נבגדים מהשתלטות אנשי הדת על המהפכה – אך התנגדותם דוכאה בנוקשות.

כמו בכל מהפכה, השינויים שחוללה הרפובליקה האסלאמית היו עצומים, אך בה בעת היא מגלמת גם המשכיות רבה עם העבר. משטר השאה היה אוטוקרטיה,

מאיר ליטבק הוא עמית מחקר בכיר במרכז אליאנס ללימודים איראניים ופרופסור בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת תל אביב.

דוא"ל: litvak@tauex.tau.ac.il

במדיניות החוץ אימץ השאה קו פרו־אמריקני מובהק: את כסאו חב להפיכה הצבאית שהאמריקנים ארגנו ב־1953 להפלת ראש הממשלה מוחמד מוסאדק. לפיכך, בעיני רוב האיראנים נחשב השאה למשרת של המערב, אף שנקט לעיתים קו לעומתי ביחסיו עם ארצות הברית ובריטניה. הרפובליקה האסלאמית יצאה בסיסמה "לא מערב ולא מזרח", אך בפועל טיפחה את האיבה למערב ולתרבותו, ולא ארצות הברית מעל לכול, כמרכיב היסוד באידאולוגיה ובמדיניות החוץ שלה. עם זאת, ההישג הגדול של המהפכה נעוץ בהפיכתה של איראן – לראשונה זה 200 שנה – לשחקן עצמאי בתחומי מדיניות הפנים והחוץ, ולגורם אזורי מרכזי שהכול מחויבים להביא בחשבון בשיקוליהם.

בספרו החשוב על המשטר הקדם־מהפכני בצרפת הצביע הסוציולוגי הצרפתי אלכסיס דה טוקוויל על קווי המשכיות בין המשטר הישן לבין המשטר המהפכני. הבחנתו נכונה גם לאיראן. בצד האידאולוגיה של העבר האסלאמי האיצה הרפובליקה האסלאמית את תהליכי המודרניזציה שהפהלווים החלו, בראש ובראשונה בהגדלת עוצמתה של המדינה הריכוזית על מוסדותיה השונים, בהרחבת מערכת החינוך ובבניית תשתית טכנולוגית מתקדמת. אחוז האוריינות בגילים 10–49 באיראן (96%) הוא הגבוה ביותר במזרח התיכון המוסלמי, והיא מובילה את העולם המוסלמי גם במספר הפרסומים המדעיים בתחומים כמו פיזיקה, כימיה והנדסה, וגם בעצם הקמתה של תעשייה צבאית משוכללת. איראן כיום, 40 שנה לאחר המהפכה, הרפובליקה האסלאמית – תוצר ההתפתחות הדיאלקטית הפרדוקסלית לכאורה – היא מדינה מודרנית יותר משהייתה בעבר. חלק ניכר מאוכלוסייתה, ובעיקר הצעירים, עבר תהליכי חילון, והוא רחוק מהדת יותר משהיה אי פעם. מבחינה זו, בדומה למשטרים מהפכניים אחרים, הלהט הדתי המהפכני שאפיין את הרפובליקה האסלאמית בשנותיה הראשונות הוחלף הן בלאומנות והן בשאיפה לחיי חופש בורגניים.

ארבעת המאמרים המופיעים בהקבץ שלפניכם מעניקים לקוראים תובנות חדשות על מאפיינים מרכזיים של הרפובליקה האסלאמית. מאמרו של דוד מנשרי מנתח את המתח שבין תורתו המהפכנית של ח'ומיני ובין יישומה במציאות הפוליטית המשתנה, וכן את המידה שבה חרגו

אידאולוגיה זו ויישומה מהמסורת השיעית. המאמר מדגים כיצד הגמיש המשטר רבים מעקרונותיו המהפכניים כדי להבטיח את שרידותו, פרט לעמדותיו כלפי ישראל וארצות הברית, שבהן דבק באיבתו האידאולוגית. על אף הישגיה של איראן בזירה האזורית והעולמית, מראה המאמר כי החלת משטר אסלאמי לא פתרה את בעיותיה העמוקות של איראן, וכי בעיני צעירים רבים קיום המשטר עצמו הוא־הוא הבעיה הניצבת לפני איראן.

ליאורה הנדלמן־בעבור בוחנת את תולדות מאבק הנשים באיראן לנוכח המדיניות המגדרית של השלטון, ומצביעה על המשכיות ותמורות בין התקופה שקדמה למהפכה לזו שאחריה. במאמרה מנתחת הנדלמן־בעבור את השפעת מדיניותו המגדרית של המשטר על חיי הנשים, ומראה כיצד הביאו אילוצים כלכליים – ובעיקר תהליכי שינוי חברתיים – להתעוררות פמיניסטית מגוונת, הגם שזו סבלה מעליות וירידות בפעילותה, בעקבות התהליכים הפוליטיים והחברתיים הרחבים יותר באיראן.

מאיר ליטבק מנתח מאפייני המשכיות בין המשטר הפהלווי לרפובליקה האסלאמית בתחום טיפוח הלאומיות. המשטר האסלאמי שלל את הלאומיות של הפהלוויים, שהדגישה את היסוד הפרסי־אתני והעבר הקדם־אסלאמי על חשבון האסלאם, אך במהלך השנים עיצב המשטר לאומיות דתית, המציגה את האסלאם השיעי כמרכיב המרכזי בזהות הלאומית האיראנית ובה בעת מאשררת את העבר הפרסי הקדום.

מאמרה של מרים נסימוב עוסק בהשפעת המהפכה על הקהילה היהודית. התקופה הפהלווית הייתה תור הזהב של יהודי איראן, והם הגיעו בו להישגים חסרי תקדים בהיסטוריה של הקהילה העתיקה הזאת. מאמרה מנתח את מאמציהם של היהודים לאזן בין הזדהותם עם משטר השאה ובין זיקתם לישראל. כמו כן הוא מנתח את הדילמות שניצבו לפניהם ואת דרכי התמודדותם עם קריסת הסדר הישן ועם התעצמות התהליכים המהפכניים. בסופו של דבר, מראה נסימוב, הזעזועים שהמהפכה גרמה הביאו להגירת רובם המכריע של היהודים, בעיקר לארצות הברית.

ארבעתם יחדיו, פותחים המאמרים המופיעים בהקבץ שלפניכם צוהר להבנת הארץ המרתקת הנקראת איראן.